

Hernutters in beweging

250 JAAR GROTE KERKZAAL
BROEDERGEMEENTE ZEIST

Hernutters in beweging

250 JAAR GROTE KERKZAAL
BROEDERGEMEENTE ZEIST

KokBoekencentrum Uitgevers • Utrecht

Erecomité 250 jaar Grote Kerkzaal

W.I.I. van Beek, Commissaris van de Koning
Drs. J.J.L.M. Janssen, burgemeester van Zeist
Rev. dr. Jørgen Bøytler, administrator Broederuniteit
Mevr. drs. Kathleen G. Ferrier, oud-lid Tweede Kamer
Prof. dr. D.E. Grobbee, hoogleraar Med. Fac. Utrecht
Ds. H. Hessen, bisschop Evangelische Broederuniteit
Mevr. mr. Liselotte Pesch, voorzitter Zeister Muziekdagen

Jubileumcommissie 250 jaar Grote Kerkzaal

J. Egas
M. Gill
J. van Heijst

Het verschijnen van deze bundel is mede mogelijk gemaakt door een subsidie van de Stichting Pieter Bastiaan.

Vormgeving omslag en binnenwerk: Studio Anton Sinke, www.antonsinke.nl
Illustratie omslag: kopergravure van Georg Balthasar Probst naar een tekening van Hendrik Spilman uit 1769, Archief Evangelische Broedergemeente.
Foto omslag: Fred Manschot, Zeist
Afbeelding achterplat: Kerkzegel van de Broederuniteit
Eindredactie: J. van Heijst en Corinne Vuijk

De uitgeverij heeft getracht de rechten voor de hier opgenomen afbeeldingen zo veel mogelijk te regelen. Mocht u desondanks menen rechten te kunnen doen gelden, neemt u dan alstublieft contact met ons op.

ISBN 978 90 239 5563 4
NUR 704
www.kokboekencentrum.nl

© 2019 KokBoekencentrum Uitgevers, Utrecht
Alle rechten voorbehouden.

KokBoekencentrum Uitgevers vinden het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van deze titel is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Als muren konden praten...

Een woord vooraf bij deze jubileumbundel

Op het oudste ontwerp van de pleinen, het 'Prospect van Nieuw Zeyst' uit 1749, zal de beschouwer vergeefs een kerkgebouw zoeken. Het staat er niet op. De hernhutter geloofsvluchtelingen hadden geen kerk nodig. Een gewone zaal om bij elkaar te komen voldeed, en die was er op het Slot. Pas twintig jaar na de oprichting van de gemeente verrees de kerkzaal aan het Zusterplein. 250 jaar geleden, op 20 oktober 1768, werd de zaal in gebruik genomen.

De kerkzaal moest zich voegen in de rij bestaande gebouwen. De nieuwe kerk van de hernhutters werd daarom als rijtjeshuis gebouwd, onder één dak met de woon- en werkplaatsen van de gemeenteleden. Wat misschien voor de buitenstaander op een noodoplossing lijkt, past daadwerkelijk perfect in het hernhutter concept van het leven als liturgie, waar wonen, werken en geloven nauw met elkaar verbonden zijn.

Sinds 250 jaar kerkt de Broedergemeente in de Grote Kerkzaal aan het Zusterplein. Als muren konden praten, welke verhalen zouden zij vertellen?

Hoog bezoek

Misschien zouden ze het verhaal vertellen van 1768. De muren waren nog niet droog toen enkele maanden voor de ingebruikneming kort na elkaar stadhouder Willem V van Oranje-Nassau en koning Christian VII van Denemarken op bezoek kwamen. De laatstgenoemde was zo onder de indruk van de pleinen dat hij de hernhutters uitnodigde om ook in zijn koninkrijk een nederzetting te bouwen. Christiansfeld, in zekere zin dus een dochter van Zeist, is inmiddels UNESCO werelderfgoed.

Zending

Misschien zouden de kerkmuren ook het zendingsverhaal vertellen. In 1792 vond hier de uitzendingdienst plaats van de eerste hernhutters die naar Zuid-Afrika vertrokken. Tijdens hun verlof woonden zendelingen uit de hele wereld in de appartementen naast de zaal. Sinds 1794 wordt in de kerkzaal elk jaar het Zending-

feest gevierd, met honderden bezoekers. In 1862 kwamen er meer dan tweeduizend mensen uit heel Nederland op af. En nog steeds vindt hier het Zendingsfeest plaats, op de derde zaterdag van september.

Oecumene

Over oecumenische ontmoetingen zouden zij kunnen vertellen, over het bezoek van Charles Wesley aan de Zeister Broedergemeente in 1783. De stichter van de methodistische kerk, die nu 25 miljoen leden telt, werd sterk door de hernhutters beïnvloed. Of over 1820, toen tijdens de herbouw van de Oude Kerk onze hervormde burens van de Dorpsstraat aan het Zusterplein kerkten. Zulke contacten tussen kerkgenootschappen waren in die tijd allesbehalve vanzelfsprekend. Later hield de Evangelische Alliantie bijeenkomsten in de Grote Kerkzaal. Tot de dag van vandaag blijft de Broedergemeente de verbinding met andere kerken zoeken, bijvoorbeeld op Kerkendag op de zondag na Pinksteren.

Muziek

Als muren konden praten – of misschien zingen... Over het eerste orgel zouden ze een lied kunnen zingen, hoe het na een lange reis helemaal van Thüringen op het plein aankwam, op twee zware door negen paarden getrokken wagens. Over het tweede orgel van Bätz-Witte uit Utrecht, dat in Advent 1883 met psalmen in gebruik werd genomen: 'Macht hoch die Tür'. Over concerten van het beroemde Kreuzchor Dresden (1921) tot aan de Zeister Muziekdagen die van de kerkzaal elk jaar weer een concertzaal van stand maken. En natuurlijk over zangdiensten en liefdemalen, over het kerkkoor en de onmisbare koperblazers in de erediensten.

Internationaal

Meertalige verhalen zouden onze kerkmuren kunnen vertellen, in het Nederlands en Duits, Engels, Frans, Surinaams en Saramaccas. Over 1 juli 1913 zouden ze vertellen, vijftig jaar na de emancipatie van de voormalige slaven van Suriname. Op die dag zegende de Noord-Amerikaanse bisschop J.T. Hamilton in een Duits-talige dienst in Zeist de Surinaamse diaconus Cornelis Blijd tot presbyter in. Synoden vonden hier plaats en internationale festivals.

Oorlog

Ook de oorlog hebben deze muren meegemaakt, toen de Duitsers de luidklok weghaalden, die nooit terugkwam. De muren zouden vertellen hoe de kerk in de laatste weken van de oorlog onderdak bood aan tienduizenden vluchtelingen uit Arnhem en omstreken die via Zeist over het land verdeeld werden. In de loge aan de zus-

terkant werd koffie geschonken voor de vluchtelingen, de consistoriekamer aan de broederkant was de behandelkamer voor de zieken en de kerkzaal zelf was een grote slaapzaal.

Verbinding

Verhalen, verhalen, verhalen... er zijn er nog veel meer. Ook uit de laatste jaren. Over lintjesregens en over de Johanniters. Over de diensten van de Comenius-school, waar de kinderen letterlijk worden uitgezwaaid naar de middelbare school. Over de jaarlijkse kerstmaaltijd van de inloophuizen. Lange tafels in de zaal, boerenkool voor iedereen, het blazerskoor en het kerstverhaal, gezongen, gelezen, geboden.

250 jaar – en de kerkzaal staat er nog steeds, het rijtjeshuis onder één dak met de woonhuizen, de werkplaatsen en kantoren. Steen geworden monument van de verbinding van wonen, werken en geloven. De kracht van deze plek is dat er tot de dag van vandaag elke zondag de Bijbel opengaat en dat er een gemeente is die de lofzang gaande houdt, in woord en daad. Haar toekomst zal erin besloten zijn dat zij wonen, werken en geloven blijvend weet te verbinden, dat de Evangelische Broedergemeente in Zeist niet een kerk is op afstand van het ‘gewone’ leven maar er middenin.

Jubileumjaar

Het 250-jarig bestaan van de Grote Kerkzaal is in 2018 met verschillende activiteiten gevierd: met diensten, lezingen en concerten. In deze bundel vindt u een neerslag van de lezingen die in het jubileumjaar in de jubilerende kerkzaal zijn gehouden. Een breed scala aan onderwerpen passeert de revue, behandeld door een veelkleurig palet van schrijvers – overeenkomstig de bewogen geschiedenis van dit gebouw. Het biedt een boeiend inkijkje in het verleden en heden van de hernhutter gemeenschap in Zeist.

De jubileumcommissie

Inhoud

	Toespraak van de commissaris van de Koning in de provincie Utrecht <i>W.I.I. van Beek</i>	11
1	Het begin van een vernieuwende beweging. Zinzendorf en Luther <i>Sabine Hiebsch</i>	15
2	Tempel, gebedshuis, woonkamer. Hernhutter kerkzalen <i>Markus Gill</i>	27
3	Der Vogel hatt ein Nest. Ontwerp, bouw en aanpassing van de Grote Kerkzaal <i>Jacqueline Heijenbrok en Guido Steenmeijer</i>	41
4	Heengaan onder de hoede van de Heer. Het zendingswerk van de Evangelische Broedergemeente <i>Jan A.B. Jongeneel</i>	57
5	Het wezenskenmerk van de kerk. Zeist, Zeister Zendingsgenootschap en Suriname <i>Hesdie Zamuel</i>	71
6	De positie van vrouwen in de kerk. Een tussenbalans en nieuwe uitdagingen <i>Heleen Zorgdrager</i>	81
7	Wat zal er met ons gebeuren als wij geen slaven meer hebben? De EBG in de Surinaamse slavenregisters, 1830-1863 <i>Coen van Galen</i>	95
	Bijlage: Vrijlatingen uit slavernij door de EBG en verwante organisaties	107
8	Gy kent en mint den Heyland recht. Over ideaal en werkelijkheid in de relatie tussen doopsgezinden en hernhutters <i>Piet Visser</i>	111

9	Verenigd met hart en wil in één zelfde Geest. De hernhutters: uitdaging van de gereformeerden <i>Jan-Kees Karels</i>	127
10	In onzen gemeenschappelijken Heer en Heiland. Hernhutters en hervormden, 1770-1830 <i>Fred van Lieburg</i>	141
11	Een gestadig zingen en queelen. Oorsprong van de liturgische vormen en gebruiken van de Broedergemeente <i>Paul Peucker</i>	155
12	Geen vaste liturgie. Hernhutter liturgie in transitie <i>Markus Gill</i>	169
13	Op de achterste bank gaan zitten. Over de liturgie van de Broedergemeente en wat de PKN daarvan kan leren <i>Hans Kronenburg</i>	181
14	Eigenheid in verbinding. De betekenis van de Evangelische Broedergemeente voor Zeist <i>Koos Janssen</i>	195
15	Het kan niet beter. Over de toekomst van de kerk <i>Paul Visser</i>	211
	Illustratieverantwoording	221

Toespraak van commissaris van de Koning in de provincie Utrecht

Gehouden op het Zendingsfeest, Zeist, 15 september 2018

W.I.I. van Beek

Weet ú nog wat er gebeurde in 1768? De Osmaanse sultan Mustafa III verklaart het Russische Rijk de oorlog. Bij het verdrag van Versailles geeft de Republiek Genua het eiland Corsica, als pand voor een lening aan de koning van Frankrijk. Willem Hendrik van Nassau-Saarbrücken wordt opgevolgd door zijn zoon Lodewijk. In Londen wordt de Royal Academy opgericht. En Voltaire schrijft *La Princesse de Babylone*. Allemaal belangrijke zaken die speelden op het wereldtoneel.

Voor Zeist is in het jaar des Heren 1768 een heel ander evenement vermeldenswaard. Daar wordt de Grote Kerkzaal van de Evangelische Broedergemeente in gebruik genomen. Dat is dit jaar precies 250 jaar geleden. Het is een hartelijke felicitatie waard.

De Grote Kerkzaal is een majestueuze zaal, met pilaren en balkons. Hij doet me een beetje denken aan het Concertgebouw. De dominerende kleur wit is de kleur van de hemel, zo heb ik me laten vertellen. Of het hiernamaals wit is, waag ik te bevestigen noch te ontkennen. Wel durf ik met overtuiging te zeggen dat de klanken die met regelmaat binnen deze muren klinken, mij zonder meer als hemels treffen. Ook wat akoestiek betreft dringt de vergelijking met de Concertgebouwzaal zich op. En, mondiale topmusici ontvangend, mag deze gemeente zich tijdens de Zeister Muziekdagen een plek van wereldformaat noemen.

Nikolaus Ludwig Graf von Zinzendorf, die de hernhutters in 1732 naar de tuinen van Slot Zeist bracht, was behept met een geweldige zendingsdrang. Dankzij hem is Zeist de poort naar de wereld geworden.

Zeist lag dicht bij Amsterdam, en dus dicht bij de West-Indische Compagnie. De WIC bezat het staatsmonopolie op handel en scheepvaart richting West-Afrika, de Amerika's en de Cariben. Zinzendorf onderhield er nauwe contacten en wist te

bedingen dat zijn zendelingen vrije passage kregen op de schepen van deze ‘multinational’. Zo verkreeg het genootschap een wereldwijde dekking. Wat heet: in meer dan vijfendertig landen op vijf continenten is de Broedergemeente te vinden. In Nederland is zij vooral bekend geworden door haar activiteiten in Suriname, waar ze het grootste protestantse kerkgenootschap vormt.

Om het wereldwijde zendingswerk vanuit Nederland te ondersteunen, werd in 1793 het Zeister Zendingsgenootschap opgericht. En zo werd Zeist een doorgangshuis, een entrepot, voor mensen met een missie. Heb je het dus over Zeist, dan heb je het over de wereld.

En vandaag komt de wereld even terug naar Zeist: op het Zendingsfeest, dat elk jaar op de derde zaterdag van september wordt gevierd. Al eeuwen. Een feest waar geloofsgenoten elkaar ontmoeten en de liturgie vieren.

U adresseert elkaar als ‘broeder’ en ‘zuster’. Daarmee volgt u een eigen koers in een tijdsgewricht waarin langzaamaan alle verwijzingen naar sekse uit het openbare leven worden geschrapt. Ik weet niet of we daar blij mee moeten zijn – met dit tijdsgewricht, bedoel ik. Een vergelijkbare trend voltrok zich in het Nederland van de negentiende eeuw, toen alle verwijzingen naar religie uit het bestuurlijke domein werden geschrapt. Het leidde uiteindelijk tot de scheiding van kerk en staat. De situatie waarbij de geestelijke macht en staatkundige macht niet in dezelfde handen zijn en zij geen beslissende invloed op elkaar uitoefenen – daar herken ik mij méér in. Simpelweg omdat het twee totaal verschillende domeinen zijn, het één privé en spiritueel, het ander publiek en juridisch-bestuurlijk.

Als vertegenwoordiger van het wereldlijk gezag – de staatkundige macht – acht ik het niet mijn rol om uitspraken over godsdienstig leven te doen. Dat neemt niet weg dat er aspecten van uw kerkelijke leven zijn die ik persoonlijk zeer waardeer. De waarde die u hecht aan oecumenische verbindingen. Uw streven naar openheid en verbondenheid. Uw afkeer van onenigheid over allerlei dogmatische geloofspunten. En ook de prominente rol die muziek speelt in uw liturgie.

Niet voor niets nam ik graag zitting in uw erecomité. Godsdienst is iets wat ik met de paplepel heb binnengekregen. Als je ‘Willibrordus Ildefonsus Ignatius’ heet, hoef je wat dat betreft weinig uit te leggen. Je hebt er bijna automatisch voeling mee. Voor jonge mensen van nu ligt dat anders. Dankzij de doorzettende ontkerkelijking krijgen zij het fenomeen religie nauwelijks mee, waardoor ze zich er geen onderbouwd oordeel over kunnen vormen. Dat vind ik een gemis.

Of je hun geloofsovertuigingen nu deelt of niet, het valt niet te ontkennen dat de hernhutter broeders en zusters een bepalende functie in het Utrechtse hebben gespeeld. Vóór de komst van de hernhutters was Zeist niet meer dan een verzameling boerderijen, een gemeenschap van enkele honderden inwoners. De eerste oorspronkelijk Duitse en Tsjechische broeders en zusters die arriveerden, sloegen terstond aan het bouwen. Ze creëerden de twee pleinen zoals we ze kennen, en ves-

tigden er hun eigen vormen van industrie, zoals een bakkerij, slagerij, smederij, schoenmakerij, knopenmakerij en een kantklosserij. Zelfs een apotheek ontbrak niet.

Hoewel deze neringen reeds lang hebben plaatsgemaakt voor de woonfunctie en commerciële verhuur aan schrijvende beroepen, heeft de Zeister regio in economische zin veel te danken gehad aan de nijverheid van deze godvruchtige congregatie. Misschien wel alles. Daar ben ik u dankbaar voor.

Als seculier bestuurder mag ik ook niet voorbijgaan aan de waarde van de prachtige gebedshuizen voor mens en maatschappij. Hun belangrijke culturele functie. De provincie Utrecht is bovengemiddeld rijk aan dit soort architectonische *landmarks*. In onze Cultuur- en erfgoednota 2016-2019 genaamd 'Alles is NU' geven we invulling aan onze culturele verantwoordelijkheid. We doen dat onder meer door de zorg voor beheer en behoud te versterken, maar ook door initiatieven te stimuleren om erfgoed zichtbaar en beleefbaar te maken. Dat is onze missie als provincie, waarmee ik aansluit op het thema van deze zendingsdag, namelijk: 'Share your mission. Deel wat je drijft'.

Inmiddels heeft ons Parelfonds ruim twintig miljoen euro aan subsidie verstrekt aan tal van restauraties van regionale rijksmonumenten, waaronder van kerken. En ook al betreft het religieus erfgoed, we doen dit uit cultuurhistorische overwegingen. Kerk en staat blijven gescheiden.

Iedereen heeft zijn eigen reden om van deze gebouwen te houden. Wie een kerk binnenloopt, er een kaarsje opsteekt of even stil luistert naar de muziek van het orgel, hoeft dit niet per se uit gelovige motieven te doen. En ook de cultuurminnaar kan genieten van alles wat een gebedshuis als bewaarplaats van schoonheid te bieden heeft. Maar de provinciale missie hoef ik in dit gremium niet te promoten. Een open deur hoef je niet in te trappen. Men weet hier uitstekend hoe het bestaande erfgoed zichtbaar en beleefbaar gemaakt kan worden. Ik noem alleen al de organisatie van de Zeister Muziekdagen en het Internationaal Lied Festival. Met de concertagenda's van deze drukbezochte evenementen levert de 250 jaar oude Grote Kerkzaal een unieke bijdrage aan het culturele landschap van de regio.

Ook de achtenveertig overige rijksmonumenten van de Zeister Broedergemeente, die samen met de kerkzaal het grootste monumentencomplex in de provincie Utrecht vormen, zijn *a thing of beauty en a joy forever*. Mooi genoeg voor de tsaar van Rusland om deze locatie meer dan eens te bezoeken. Zo mooi zelfs, dat de koning van Denemarken het complex liet nabouwen in eigen land.

Hier in het kosmopolitische Zeist kunnen wij gelukkig genieten van het origineel. Wat mij betreft nog eens 250 jaar, en langer. Misschien wel tot in de eeuwigheid.

Het begin van een vernieuwende beweging

Zinzendorf en Luther¹

Sabine Hiebsch

Prof. dr. Sabine Hiebsch is als bijzonder hoogleraar verbonden aan de 'Kooiman-Boendermaker Leerstoel voor Luther en de geschiedenis van het (Nederlandse) lutheranisme' aan de Theologische Universiteit Kampen. Zij studeerde katholieke en protestantse theologie in Parijs, Tübingen, Amsterdam en Bonn en was voorheen onderzoeker aan de Universiteit van Utrecht, de Protestantse Theologische Universiteit en de Vrije Universiteit Amsterdam. In 2018 verscheen haar recentste boek, *Luther voor Leken*.

Inleiding

Wereldwijd werd in 2017 herdacht en gevierd dat vijfhonderd jaar geleden de reformatie van Maarten Luther begon. Binnen enkele jaren veranderde Luther van een onbekende monnik in het kleine stadje Wittenberg in een tot ver buiten de grenzen van Duitsland bekende theoloog. Boegbeeld voor een groeiende groep aanhangers, ketter voor keizer en paus.

Luthers reformatie veranderde niet alleen het kerkelijke, maar ook het politieke, maatschappelijke en culturele landschap van Duitsland. In andere landen werden zijn ideeën eveneens spoedig overgenomen. In Denemarken bijvoorbeeld werd al in 1536 de reformatie ingevoerd. Maar ook in Nederland bestaan al sinds circa 450 jaar lutherse gemeenten en de invloed van Luther is er al ruim vijfhonderd jaar tastbaar.²

In Nederland bleek het dikwijls nodig te zeggen dat 2017 het Lutherjaar is. Want anders ging het heel snel weer over 'de' reformatie in het algemeen, waarmee dan meestal de reformatie in de lijn van Calvijn werd bedoeld. Maar de aanleiding om

in 2017 de reformatie te herdenken en te vieren is Luthers publicatie van zijn 95 *stellingen tegen de aflat* op 31 oktober 1517, vijfhonderd jaar geleden. Luther was de eerste reformator van de zestiende eeuw.

In Duitsland daarentegen was het handig eraan te herinneren dat Luthers reformatie weliswaar in Duitsland is begonnen, maar al in de zestiende en zeventiende eeuw tot een internationale, globale beweging is uitgegroeid, met lutherse kerken van zeer verschillende kleuren. Vanuit Wittenberg ontstonden andere epicentra voor het lutherse gedachtegoed. In de Lutherse Wereldfederatie, gesticht in het Zweedse Lund in 1947, zijn nu 145 lutherse kerken vertegenwoordigd, uit 98 landen met circa 75 miljoen leden.³

In 'Der Luthereffekt', één van de vele Luthertentoonstellingen uit 2017,⁴ heeft men getracht aandacht te besteden aan dit internationale aspect van het lutheranisme door te vergelijken hoe Luthers reformatie in Zweden, Noord-Amerika, Tanzania en Zuid-Korea is gekomen en hoe zich daar dan vervolgens een eigen lutherse traditie heeft ontwikkeld.

Het is opvallend hoe vaak Nikolaus Ludwig Graf und Herr von Zinzendorf und Pottendorf in deze Luthertentoonstelling aan de orde komt: op verschillende schilderijen, in de begeleidende teksten en in de artikelen in de catalogus. Het maakt één feit heel mooi duidelijk: ook Zinzendorf stond aan het begin van een vernieuwende beweging, met een internationale uitstraling en verspreiding. De *Herrnhuter Brüdergemeine*, *Unitas Fratrum*, de Broedergemeente, heeft ruim 1,1 miljoen leden, in meer dan vijfendertig landen op vijf continenten; de meeste leden, circa 900.000, wonen in Tanzania.

Luther en Zinzendorf in hun tijd

Dat er een verbinding is tussen Luther en Zinzendorf – of tussen Zinzendorf en Luther – heeft de tentoonstelling in Berlijn wel duidelijk gemaakt. Maar er kan

natuurlijk niet zomaar een directe lijn van Luther naar Zinzendorf worden getrokken. Tussen Luthers publicatie van zijn 95 stellingen in 1517 en Zinzendorfs stichting van Herrnhut in 1722 ligt meer dan 200 jaar.

Luther leefde van 1483 tot 1546 en was ten diepste een laat-middeleeuwer. Zoals Heiko Oberman schreef: een mens tussen God en duivel, in een wereld die voor Luther nog duidelijk bewoond was door monsters en mythische wezens.⁵ Tegelijk stond deze periode in de geschiedenis bol van ingrijpende veranderingen.

In de loop van Luthers leven werd Amerika door het westen ontdekt, en de zee-weg naar India gevonden. Bij zijn geboorte was het geocentrische wereldbeeld gebruikelijk, waarin de aarde als het centrum van het universum werd gezien. Drie jaar voor Luthers dood, in 1543, verscheen Nicolaus Copernicus' beroemde traktaat *De revolutionibus orbium coelestium* (*Over de omwentelingen der hemellichamen*), waarin hij zijn theorie over het heliocentrische wereldbeeld uiteenzet: de zon is het centrum van het universum en alle andere planeten, ook de aarde, draaien om de zon. En niet te vergeten: de door Johannes Gutenberg verbeterde techniek van de boekdrukkunst, waardoor het dankzij losse metalen letters mogelijk werd sneller en dus goedkoper te drukken, zorgde voor een razendsnelle verspreiding van alles wat Luther schreef.⁶ Waardoor hij al in 1520 de tot dan toe meest gepubliceerde auteur werd.⁷

Zinzendorf daarentegen, geboren in 1700 en overleden in 1760, leefde duidelijk in de vroegmoderne tijd en in het tijdperk van de Verlichting. Ook in de Verlichting ging het om het wereldbeeld. Dat was door de wetenschappelijke revoluties van de zeventiende eeuw ingrijpend veranderd en de vraag was wat men met al deze nieuwe kennis kon doen, hoe men deze kennis kon interpreteren. Deze vragen raakten ook in hoge mate de theologie.

Na de dood van Luther was er een heftige strijd ontstaan over zijn theologische erfenis. Met Luthers collega Philipp Melanchthon aan de ene kant, die in menig opzicht behoorlijk rekkelijk leek – om het maar met een gereformeerde terminologie te omschrijven, wel met een knipoog – en theologen zoals Cyriacus Spangenberg, Joachim Westphal en Matthias Flacius Illyricus aan de andere kant, die niet zo rekkelijk waren. Zij horen bij de meest prominente vertegenwoordigers van de zogenaamde lutherse orthodoxie. De leer kwam centraal te staan. Als tegenbeweging, omdat men vond dat de leer de theorie was gaan overheersen, kwam het piëtisme op dat zich juist op de praktijk richtte, de praxis pietatis, de praktijk van de vroomheid. In het piëtisme ging het om de omzetting van de leer, om de vernieuwing en heiliging van het persoonlijke, kerkelijke en maatschappelijke leven.

Net als de reformatie was het piëtisme een stroming met vele variaties. Er is in het onderzoek ook nog steeds discussie over de definitie van het begrip piëtisme en de periodisering. Truus Bouman-Komen beschrijft in haar proefschrift over de

vroege teksten van Zinzendorf⁸ drie hoofdlijnen in deze discussie: 1. Het piëtisme begint pas rond 1670 met Speners stichting van zijn *collegium pietatis* (*Hauskreis*) en zijn geschrift *Pia Desideria* (1675) en eindigt rond 1760. 2. Het piëtisme begint rond 1615 bij Johann Arndt en eindigt rond 1760. 3. Het piëtisme begint reeds rond 1600 in Engeland, de Nederlanden en de Duitse landen en heeft een doorlopende lijn tot in de huidige tijd naar stromingen zoals bijvoorbeeld de pentecostals.⁹ In deze derde optie zijn er ook onderzoekers die stromingen en auteurs rond het thema vroomheid uit de periode vóór de reformatie nog meenemen, zoals bijvoorbeeld de Duitse mysticus Johannes Tauler die ook belangrijk was in de ontwikkeling van Luthers theologie.

De vraag is dan vervolgens of piëtisme een begrip is dat in één bepaalde historische periode is te plaatsen of dat het meer een typologisch begrip is, waarbij bepaalde motieven in verschillende landen en verschillende periodes zijn te traceren.

Uiteraard heeft deze discussie ook invloed op hoe men Zinzendorf in dit geheel plaatst. Zinzendorfs biografie maakt in ieder geval duidelijk dat voor hem en voor het Duitse lutheranisme waarin hij opgroeide vooral Philipp Jakob Spener en daarnaast ook August Hermann Francke, het Hallesche piëtisme,¹⁰ van belang waren. Zinzendorfs familie, met name zijn grootmoeder, was sterk beïnvloed door Spener en hijzelf bracht de jaren 1710-1716 door aan het Franckesche Pädagogium in Halle.

Het is in het Zinzendorfonderzoek nog steeds omstreden of Zinzendorf als onderdeel van het piëtisme moet worden gezien, als piëtist van de tweede generatie, of dat hij – van binnenuit – het piëtisme heeft overwonnen. Hij hoort naar mijn mening, hoe dan ook, wel thuis in het rijtje van mensen als Spener en Francke, ook al ontwikkelde hij een theologie die op kernthema's, zoals het gevecht om de boete, *Bußkampf*, zoals bij Francke, andere wegen ging. Zinzendorf was ook in sterke mate beïnvloed door de filadelfische beweging. De naam van deze beweging is afgeleid van een tekst in Openbaring 3: 7-13, waarin wordt verteld over een brief aan de gemeente in Filadelfia. In het Grieks betekent *philadelphia* 'broederliefde'. Eén van de centrale figuren van de filadelfische beweging was Jane Leade die in 1694 in Engeland de *Philadelphian Society* stichtte. Zinzendorf kwam ook langs een andere weg in aanraking met het filadelfische gedachtegoed: het echtpaar Johann Wilhelm Petersen en Johanna Eleonora Petersen (geb. Von Merlau) en Hochmann von Hochenau,¹¹ eveneens centrale figuren in de filadelfische beweging, stonden in contact met Zinzendorfs grootmoeder en de familie van zijn vrouw, Erdmuthe Dorothea von Zinzendorf (geb. gravin Reuß zu Ebersdorf).

De theologen van de lutherse orthodoxie waren van mening dat zij Luthers theologie in meer overzichtelijke, systematische leerstellingen hadden uitgewerkt. De piëtisten worden vaak geschetst als degenen die de theologische leer van Luther en van de reformatie gingen aanvullen met een reformatie van het leven.

Of de lutherse orthodoxie en het piëtisme daarmee recht deden aan Luther is een heel andere vraag die ook niet meer vanuit Luther beantwoord kan worden.¹² Iedere poging tot een antwoord blijft een interpretatie. Maar de kerk blijft en moet zich blijven hervormen en andere tijden stellen andere vragen. Dat gold ook voor de achttiende eeuw. Dat Spener, Francke en Zinzendorf zich in hun antwoorden op deze vragen in een lijn met Luther zagen, zegt dus vooral iets over hen. Het laat bovendien zien dat Luther ook toen nog gezag had waar men bij wilde aanhaken en waar men ook eigen gezag aan ontleende. Maar deze interpretaties blijven dus constructies van gezag en identiteit, waar Luther uiteraard niets meer over kon zeggen.

Luthers betekenis voor Zinzendorf: enkele voorbeelden

Zinzendorf in Wittenberg in 1717

Eén van de spannendste verbindingen tussen Zinzendorf en Luther is voor mij het gegeven dat Zinzendorf tijdens het reformatiejubileum in 1717 als student aan de rechtenfaculteit in Wittenberg verbleef.

1717 was de tweede keer dat het eeuwfeest van de reformatie werd gevierd. Bij de eerste viering in 1617 waren de Saksische gebieden, het kernland van de lutherse reformatie, initiator en touwtrekker van de festiviteiten. Naast Luther zelf en zijn ‘bevrijdingsdaad’¹³ stonden de Saksische reformatievorsten, hun opvolgers en Melanchthon hierin centraal. Het feest was in hoge mate identiteitsbepalend voor Saksen en de lutherse kerk aldaar.

Honderd jaar later, in 1717, lag de zaak wat genuanceerder. De Saksische keurvorst Frederik August I, keurvorst vanaf 1694, was in 1697 tot het katholicisme overgegaan om ook koning van Polen te kunnen worden, dit tot ontsteltenis van het Saksische thuisfront. Dus de relatie Saksen-lutheranisme was in 1717 minder evident.¹⁴

Het groeiende pluralisme binnen het lutheranisme (en het protestantisme), met name de spanning tussen de lutherse orthodoxie en delen van de piëtistische stromingen, manifesteerde zich ook rond het tweede eeuwfeest van de reformatie.

Zinzendorf was dus ooggetuige in Wittenberg.¹⁵ In zijn dagboek, waarvan hij de teksten bijna wekelijks naar zijn grootmoeder Henriette Catharina von Gersdorff stuurde, deed hij verslag van de festiviteiten. Daaruit blijkt dat hij wat op afstand bleef en zeer gereserveerd stond tegenover de meeste activiteiten. Zinzendorf vond het meeste behoorlijk overdreven en weinig inhoudelijk. Een paar preken ter gelegenheid van het jubileum beluisterde hij wel.¹⁶ Zinzendorf vond het gedrag van zijn studiegenoten weerzinwekkend en schrijft op 10 november 1717 in zijn dagboek: ‘Wittenberg [ist] eine solche Prüfeschule für mich, das ich mich nicht mehr wundere, warumb D. Luther 3mahl davon gegangen’.¹⁷

Zinzendorf, die net zes jaar aan het *Franckesche Pädagogium* in Halle had doorgebracht, 'lijdt aan de discrepantie tussen theorie en praktijk, tussen schijn en zijn'.¹⁸ En dat betreft hij zowel op de festiviteiten rond het tweede eeuwfeest van de reformatie alsook op het gedrag van de studenten en de hele sfeer. In een klaaglied *Meditationem Poeticam auff das Jubelfest*, geschreven op de avond van het reformatiefeest, verwoordde hij zijn gevoelens.¹⁹ Couplet 4 luidt:

Wie hast du Gottes Wort verachtet,
Du ungerath'nes Sachsenland!
Du hast viel mehr nach eitlem Tand,
Als nach der Weisheit Licht getrachtet.
Du hast Paläste aufgethürmt,
Die Wind und Hagel niederstürmt, –
Das Ewige hast du verachtet;
Drum bleibt es bei der alten Klag';
O trauriger Tag!

Dat is meer dan duidelijke taal. Het is ook evident dat Zinzendorf groot respect voor Luther heeft en zelfs zijn eigen kritiek op het Wittenberg van 1717 'terugprojecteert' op het Wittenberg ten tijde van Luther. Door te zeggen dat hij wel begrijpt waarom Luther wegging, steunt hij diens kritiek en stelt zich tegelijk op één lijn met hem. Dat neemt niet weg dat 1717 niet 1517 was en dat wij niet weten of Luther in de situatie van 1717 daadwerkelijk aan de zijde van Zinzendorf had gestaan in diens felle kritiek op het eeuwfeest van de reformatie en de rol van Saksen.

Theologia crucis

In het Zinzendorf-onderzoek wordt er vaak van uitgegaan dat de *theologia crucis*, de 'theologie van het kruis', een aanknopingspunt is van Zinzendorf bij Luther. Dat wordt vaak verbonden met Zinzendorfs veronderstelde '*Wende zu Luther*' rond 1734. Hans Schneider, kerkhistoricus en tevens specialist voor Zinzendorf, laat echter ook zien dat deze veronderstelling wat te kort door de bocht is.²⁰

Ik wil kort de context en de kern van Luthers *theologia crucis* in herinnering brengen. Luther heeft zijn *theologia crucis* omschreven in de veertig stellingen die hij maakte voor een disputatie in Heidelberg in 1518. Daar vond in dat jaar het kapittel plaats, de driejaarlijkse vergadering van de augustijnse eremieten, waar zaken werden besproken en geregeld die niet slechts een enkel klooster maar de hele orde raakten.

Nadat Luthers *95 stellingen tegen de aflat* als een lopend vuur door de Duitse landen waren gegaan, net als zijn Duitse *Sermoen over aflat en genade* in maart 1518, kwamen de reacties los van katholieke zijde. De paus ging er aanvankelijk

van uit dat de augustijner eremieten de kwestie van de opstandige monnik zelf zouden oplossen. Vandaar dat Luther tijdens de vergadering in Heidelberg de kans kreeg zijn theologie uit te leggen. De theologia crucis vormt het centrum van Luthers veertig Heidelberger stellingen en haar kwintessens is met name in de volgende stellingen beschreven:

Stelling XVI

‘De mens, die gelooft dat hij tot de genade kan komen door het doen wat in zijn vermogen is, stapelt zonde op zonde, waardoor hij dubbel schuldig wordt.’²¹

In deze stelling stipt Luther duidelijk de rechtvaardiging door geloof alleen aan, het *sola fide* en het *sola gratia*. Door niets wat de mens kan doen, kan hij in Gods genade komen. Alleen omdat God zijn genade schenkt aan de mens die het eigenlijk niet verdient, kan de mens vervolgens goede dingen doen. Dit is de afwijzing van het verdienmodel.

Stelling XIX

‘Niet hij is waard een theoloog te heten, die het onzichtbare [wezen] Gods uit Diens zichtbare werken tracht te begrijpen.’²²

Stelling XX

‘Maar hij, die het zichtbare en de naar de mensen toegekeerde achterzijde Gods kent, die door lijden en kruis zichtbaar is.’²³ Een mens zal de voorzijde van God niet kunnen zien, zoals ook uit de ervaring van Mozes blijkt, maar wel de achterzijde. Die is voor de mens zichtbaar, namelijk door lijden en kruis.

Stelling XXI

‘De theoloog der heerlijkheid noemt het slechte goed en het goede slecht. De theoloog van het kruis noemt de dingen bij hun juiste naam. Dat is duidelijk. Want wie Christus niet kent, kent ook de in het lijden verborgen God niet. Daarom verkiest hij de werken boven het lijden, heerlijkheid boven het kruis, macht boven zwakheid, wijsheid boven dwaasheid, kortom het goede boven het kwade. Dat zijn degenen, die de apostel “vijanden van het kruis van Christus” noemt [Filippenzen 3:18]. Zij haten immers kruis en lijden, ze hebben de werken lief met hun glans en glorie en zo komt het dat zij het goede van het kruis kwaad noemen en het kwade van het werk goed. God kan echter alleen in kruis en lijden gevonden worden, zoals we boven reeds zeiden.’²⁴

In de helderheid van de theologie van het kruis ligt de synthese besloten van een worsteling en een groeiproces dat Luther kennelijk heeft moeten doormaken om

tot deze helderheid te komen. Sola gratia, sola fide, sola scriptura zijn in de loop van dat groeiproces kristallisatiepunten van zijn theologie geworden, die niet los van elkaar staan, maar met elkaar, en met hun centrum, het *solus Christus* verbonden zijn. Christus in het centrum, dat is de gekruisigde Christus, de theologie van het kruis. Alleen in hun samenspel vormen deze sola's de basis van Luthers theologie.²⁵ Luther heeft zijn theologie van het kruis voor zijn betoog in Heidelberg zo nadrukkelijk ontwikkeld, maar zij is beslist niet alleen voor de jonge Luther van betekenis geweest.

Hans Schneider gaat ervan uit dat Zinzendorf Luthers theologia crucis zo niet kende en een eigen theologie van het kruis ontwikkelde.²⁶ Hij constateert vanaf de jaren 1730 een accentverschuiving bij Zinzendorf. Zoals gebruikelijk in de filadelfische zienswijze zag Zinzendorf de 'theologie van het hart', de *Herzenstheologie*, als het zoete Woord van God dat de ware kinderen Gods geproefd hadden. Vanaf de jaren dertig werd de *Herzenstheologie* de *Kreuzestheologie*, waaronder Zinzendorf de leer van het lijden van Jezus verstond en de verliefde beschouwing van de '*Marter-Schöne*' van de bruidegom.²⁷ Dat is toch een andere context dan bij Luther.

Ecclesiologie

Ook in de ecclesiologie zijn er duidelijke verschillen tussen Zinzendorf en Luther, met name als het gaat om Woord en sacrament en zichtbaar- en onzichtbaarheid van de kerk.

In tegenstelling tot het spiritualisme van veel filadelfiërs, blijven Woord en sacrament voor Zinzendorf noodzakelijke en onontbeerlijke uiterlijke middelen, maar zij zijn niet werkelijk dragers van de innerlijke gemeenschap die in de gemeente wordt verwezenlijkt. Zij constitueren geen kerk. Voor Zinzendorf is de kerk geen gemeenschap van hoorders zoals bij Luther, voor wie de kerk vanuit het gehoorde Woord, *ex auditu verbi*, ontstaat. 'Geloof en kerk worden niet door het Woord geschapen, maar achteraf door Woord en sacrament onderhouden'.²⁸ Niet door het Woord alleen – dat ziet Zinzendorf als 'Wittenbergische lutherische Grille' – maar door een mysterieus krachtenveld, magnetisch en magisch, handelt Christus met de zijnen.

Luther schreef in *De servo arbitrio* (*Over de onvrije wil*): 'De kerk is verborgen, de heiligen aan het zicht onttrokken'.²⁹ De ware gelovigen zijn dus in de empirische kerk verborgen en de ware kerk is in haar verborgenheid in het hier en nu alleen in de juiste toediening van haar genademiddelen – Woord en sacrament – herkenbaar.

Dat Zinzendorf een andere visie heeft, blijkt uit zijn omgang met artikel VII van de Augsburgse Confessie. Een deel van dat artikel luidt: 'Want de Kerk is de gemeenschap van heiligen, waarin het evangelie zuiver geleerd wordt, en waarin de sacramenten op de juiste wijze worden bediend'.

Zinzendorf vult dit aan met een ander citaat van Luther: 'En zij ook heilig als

de kinderen van God ernaar leven'.³⁰ Het is wel een citaat van Luther, maar uit een heel ander geschrift, namelijk uit de *Kleine Catechismus*, en staat daar in geheel andere context. Ingepast in Zinzendorfs uitleg van artikel VII van de Augsburgse Confessie krijgt de heiliging ineens de status van een *nota ecclesiae*, een kenmerk van de kerk, net zoals Woord en sacrament. Maar Luther kende alleen deze twee als kenmerk van de kerk. Dit is dus een aanvulling die zeer misleidend is en geen recht doet aan Luthers eigen uitleg van de kerk.

Bij Zinzendorf zijn de maatregelen van zielzorg en tucht in de gemeente op dit heilige leven gericht. Schneider laat zien dat voor Zinzendorf de onzichtbare kerk in zijn tijd tot een grijpbare realiteit wordt in het uit de verstrooiing verzamelde, zichtbaar in de wereld gestelde en aan zijn heiliging herkenbare Philadelphia. Men kan juist vanuit Luther de vraag stellen of in deze visie niet het gevaar bestaat in een *theologia gloriae*, een 'theologie van de eigen heerlijkheid' terecht te komen.

Tot slot

Zinzendorf wordt door veel onderzoekers als één van de meest omstreden, maar tegelijk ook als één van de meest originele en belangrijke theologen van zijn tijd gezien. Zinzendorf stond tussen twee van de krachtigste stromingen van die periode: de lutherse orthodoxie aan de ene en de verschillende richtingen van het piëtisme aan de andere kant. Van beide kanten werd hij aangevallen, tegenover beide moest hij zich telkens verklaren en rechtvaardigen, ook tegenover de richting van het piëtisme waarin hij deels geworteld was.

Opvallend is dat Luther zowel bij de tegenstanders alsook bij Zinzendorf zelf in deze conflicten een rol blijft spelen. De orthodoxie zag zich als ware interpretatie en voortzetting van Luthers leer en het piëtisme zag zich als waarborg voor de reformatie van het leven die nodig werd geacht en in goede banen moest worden geleid, in lijn met Luthers reformatie van de leer. Beide groepen zagen Zinzendorf als iemand die lijnen vervaagde welke men juist als afbakening duidelijk wilde neerzetten.

Maar ook Zinzendorf beriep zich op Luther, en de creativiteit waarmee hij dikwijls Luther citeerde zag hij op een bepaalde manier in lijn met Luthers creatieve vertaling van de Bijbel. Hij zag zichzelf als leerling van Luther: '*Ich bezeuge vor dem Heiland, daß ich von Jugend an ein aufrichtiger Schüler Luthers gewesen bin in alledem, was ihn als einen Reformator distinguirt und nicht eben gelehrte Streitigkeiten betrifft*'.³¹

Of Zinzendorf recht wordt gedaan als onderdeel van het 'Luther-Effekt' weet ik niet. Of Luther recht wordt gedaan in zijn weergave door Zinzendorf als zijn leerling evenmin. Het moge duidelijk zijn: Zinzendorfs Lutherreceptie is nog een breed terrein voor scripties en dissertaties!

- 1 Mijn dank gaat uit naar drs. J. van Heijst, die op zich heeft genomen de redactie van de tekst en de noten te verzorgen.
- 2 Voor meer informatie over de ontwikkeling van het Nederlandse lutheranisme, zie Sabine Hiebsch, 'De geschiedenis van de lutheranen in de Lage Landen in de zestiende en zeventiende eeuw', in: Huib Leeuwenberg, Henk Slechte en Theo van Staalduine (red.), *De Reformatie. Breuk in de Europese Geschiedenis en Cultuur*. Zutphen: Walburg Pers, 2017, pag. 55-64; K.G. van Manen (red.), *Lutheranen in de Lage Landen. Geschiedenis van een godsdienstige minderheid*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2011.
- 3 Voor een korte introductie in het ontstaansproces van het lutheranisme in Duitsland, de Scandinavische landen en de Nederlanden, zie Sabine Hiebsch, *Luther voor leken*. Hilversum: Vuurbaak, 2018, pag. 107-122.
- 4 'Der Luther Effekt. 500 Jahre Protestantismus in der Welt' was van 12 april tot 5 november 2017 te zien in het Deutsches Historisches Museum te Berlijn. De begeleidende catalogus is uitgegeven door het Deutsches Historisches Museum en verschenen bij uitgeverij Hirmer.
- 5 Heiko A. Oberman, *Luther. Mensch zwischen Gott und Teufel*. Berlin: Siedler, 1982. In het Nederlands: *Luther. Mens tussen God en duivel*. Kampen: Kok, 1988.
- 6 Zie Sabine Hiebsch, 'Veranderende wereld', in: Sabine Hiebsch (tekstred.) en Martin L. van Wijngaarden (beeldred.), *Luther: zijn leven, zijn werk*. Utrecht: Kok, 2017, pag. 27-43.
- 7 Voor meer informatie over de oplage van zijn geschriften in de beginfase van de reformatie, zie Hiebsch, *Luther voor leken*, pag. 44-57.
- 8 Truus Bouman-Komen, *Bruderliebe und Feindeshaß. Eine Untersuchung von frühen Zinzendorf-Texten (1713-1727) in ihrem kirchengeschichtlichen Kontext*. Hildesheim: Olm Georg Ag, 2009.
- 9 Idem, pag. 15-17.
- 10 Zie bijvoorbeeld <https://www.francke-halle.de/themenjahr-a-7528.html> (geraadpleegd op 28 januari 2019).
- 11 Zie Bouman-Komen, *Bruderliebe und Feindeshaß*, pag. 17, 25.
- 12 Een vraag die ook het thema van de lezing waarop dit artikel gebaseerd is, overstijgt.
- 13 Zie Thomas Kaufmann, *Erlöste und Verdammte. Eine Geschichte der Reformation*. München: C.H. Beck, 2016, pag. 377-382.
- 14 Kaufmann, *Erlöste und Verdammte*, pag. 383-384.
- 15 Mijn dank gaat naar dr. Rüdiger Kröger, archivaris in Herrnhut tot 2016, die op een studiedag aldaar, op 4 maart 2017, over Zinzendorf en de reformatie heeft gesproken en daarbij in het begin van zijn lezing op Zinzendorfs verblijf in Wittenberg in 1717 inging. Voor de voorbereiding van mijn lezing heeft dr. Kröger zijn nog niet gepubliceerde manuscript aan mij beschikbaar gesteld. Inmiddels is zijn lezing gepubliceerd: Rüdiger Kröger, 'Zinzendorf und die Reformation', in: *Unitas Fratrum. Zeitschrift für Geschichte und Gegenwartsfragen der Brüdergemeine*, Heft 76 (2018), pag. 9-23.
- 16 Zie Kröger, 'Zinzendorf und die Reformation', pag. 9-10.
- 17 Idem, pag. 11 en voetnoot 15.
- 18 Idem, pag. 12.
- 19 Kröger stelt dat dit lied pas in 1845 voor het eerst is uitgegeven in de *Geistliche Gedichte* van Albert Knap en dat dit ook de enige keer is, zie Kröger, 'Zinzendorf und die Reformation', pag. 12 en voetnoten 17 en 18.
- 20 Zie Schneiders bijdrage: 'Philadelphische Brüder mit einem lutherischen Maul und mährischen Rock. Zu Zinzendorfs Kirchenverständnis', in: Martin Brecht en Paul Peucker, *Neue Aspekte der Zinzendorfforschung*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2006, pag. 11-36.
- 21 Zie voor de tekst van de Heidelberger stellingen *Martin Luther Lateinisch-Deutsche Studienausgabe*, Band 1: *Der Mensch vor Gott, unter Mitarbeit von Michael Beyer herausgegeben und eingeleitet von Wilfried Härle*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2006, pag. 35-69; stelling XVI, 48-51. (Vertaling van de stellingen: SH.)
- 22 *Martin Luther Lateinisch-Deutsche Studienausgabe*, Band 1, pag. 52-53.
- 23 Idem, pag. 52-53.
- 24 Idem, pag. 52-55.
- 25 Voor meer informatie over dit groeiproces, zie Sabine Hiebsch, 'Luthers theologie: ontwikkeling en ver-

- oordeling', in Hiebsch en Van Wijngaarden (red.), *Luther: zijn leven, zijn werk*, pag. 61-106. Voor Luthers *theologia crucis* zie Jos. E. Vercruysse s.j., 'De theologie van het kruis', in: Hiebsch en Van Wijngaarden (red.), *Luther: zijn leven, zijn werk*, pag. 92-94.
- 26 Schneider, 'Philadelphische Brüder', pag. 30.
- 27 Idem, pag. 31 en met name voetnoot 126.
- 28 Idem, pag. 32.
- 29 'Abscondita est Ecclesia, latent sancti' (WA 18, 652).
- 30 Zie Schneider, 'Philadelphische Brüder', pag. 32 en voetnoot 132.
- 31 Zinzendorf und Luther (Abdruck: Herrnhut, 50 (1917), Nr. 43, S. 209f).

*De bijdragen aan deze
bundel zijn geschreven door:*

*Dr. Coen W. van Galen
Ds. Markus Gill
Drs. Jacqueline Heijenbrok
Prof. dr. Sabine Hiebsch
Drs. Koos Janssen
Prof. dr. Jan A.B. Jongeneel
Mr. drs. Jan-Kees Karels
Dr. Hans Kronenburg
Prof. dr. Fred van Lieburg
Dr. Paul Peucker
Dr. Guido Steenmeijer
Dr. Paul J. Visser
Prof. dr. Piet Visser
Dr. Hesdie Zamuel
Prof. dr. Heleen Zorgdrager*

In 2018 vierde de Evangelische Broedergemeente Zeist het 250-jarig bestaan van haar Grote Kerkzaal onder meer met herdenkingsdiensten, uitvoeringen van de Matthäus Passion en concerten.

In deze jubileumbundel vindt u – naast de toespraak van de commissaris van de Koning, de heer Van Beek – de vijftien lezingen die verspreid over het jaar werden gehouden. Een breed scala aan onderwerpen passeerde daarin de revue.

Zo kwamen aan de orde de bouwhistorie en de relatie met de hernhutter kerkzalen elders, het zendingswerk, de Surinaamse slavenregisters, de positie van de vrouw in de kerk, de invloed van Luther op Zinzendorf, de relatie met doopsgezinden en gereformeerden, de inspiratie voor hervormden, de liturgische aspecten, en de toekomst van de kerk. De betekenis van de hernhutters voor Zeist werd geschetst door burgemeester Janssen.

De Grote Kerkzaal vormt als het ware één geheel met de woonhuizen, de werkplaatsen en de kantoren rond de pleinen. Tot op de dag van vandaag is zij het hart van een levende geloofsgemeenschap. En zo is ze al 250 jaar het monument van de verbinding van wonen, werken en geloven.

KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT

ISBN 978 90 239 5563 4 | NUR 704

9 789023 955634